

FILIP KMICIEWICZ

ORCID: 0000-0002-6804-8997

Uniwersytet Wrocławski

PROCESOWE ASPEKTY INDYWIDUALNEJ KONTROLI ABUZYWNOŚCI POSTANOWIEŃ UMOWY — WYBRANE ZAGADNIENIA

Abstrakt: Celem opracowania jest zwrócenie uwagi na zagadnienia prawne występujące w postępowaniach sądowych dotyczących indywidualnej kontroli abuzywności postanowień umowy, które obecnie wywołują istotne rozbieżności w orzecznictwie sądów, prowadząc do odmiennych rozstrzygnięć w zbliżonych stanach faktycznych, nawet w obrębie jednego sądu. Omawiane zagadnienia mogłyby zostać uporządkowane w zapowiadanej regulacji postępowania odrębnego z udziałem konsumentów, znacząco przyczyniając się do zwiększenia poziomu ochrony konsumentów, ujednolicenia orzecznictwa i podwyższenia poziomu jego przewidywalności.

Słowa kluczowe: nieuczciwe postanowienia umowy, niedozwolone klauzule, ochrona konsumenta, indywidualna kontrola postanowień umowy

Instytucja indywidualnej kontroli abuzywności postanowień umowy, choć obecna w polskim porządku prawnym od wejścia w życie ustawy z 2 marca 2000 roku o ochronie niektórych praw konsumentów oraz o odpowiedzialności za szkodę wyrządzoną przez produkt niebezpieczny¹, będącej wyrazem implementacji dyrektywy Rady Unii Europejskiej nr 93/13/EWG z 5 kwietnia 1993 roku w sprawie nieuczciwych warunków w umowach konsumenckich², dopiero w ostatniej dekadzie istotnie zyskała na popularności. Stało się tak szczególnie za sprawą procesów z udziałem konsumentów, którzy w postępowaniu sądowym domagali się uznania za niewiążące w rozumieniu art. 385¹ k.c. określonych postanowień umów o ubezpieczenie na życie z ubezpieczeniowym funduszem kapitałowym umów o kredyt, w których wartość świadczeń pieniężnych przeliczana jest kursem waluty obcej. Liczba tych ostatnich doprowadziła nawet do powołania

¹ Dz.U. z 2012 r. poz. 1225 ze zm.

² Dz.Urz. UE z 1993 r. L 95/29 ze zm. (dalej: dyrektywa 93/13).

wyspecjalizowanej jednostki organizacyjnej Sądu Okręgowego w Warszawie, zajmującej się wyłącznie tego typu sprawami.

Wielość tego typu sporów sądowych uwypukliła również niedoskonałości polskiego procesu cywilnego jako podstawowej formy sporu między konsumentami a przedsiębiorcami. Problem dostrzegł nawet ustawodawca, przygotowujący projekt nowelizacji kodeksu postępowania cywilnego³. W uzasadnieniu projektu wskazano między innymi, że celem zmian jest ułatwienie konsumentom dochodzenia swoich praw na drodze sądowej oraz wypełnienie luk w obowiązującym prawie. Jednak zawierająca zaledwie trzy artykuły regulacja, wprowadzająca do polskiego procesu cywilnego postępowanie odrębne, tak zwane postępowanie z udziałem konsumentów, nie ma rewolucyjnego charakteru. Proponowane zmiany, choć idące w dobrym kierunku, nie wprowadzają istotnej odrębności od regulacji ogólnej. Przede wszystkim jednak nie rozwiązują zasadniczych problemów, które pojawiają się w postępowaniach z udziałem konsumentów, a których występowanie ustawodawca powinien jak najszybciej ograniczyć.

Celem niniejszego opracowania jest zwrócenie uwagi na zagadnienia prawne występujące w postępowaniach sądowych z udziałem konsumentów, które znacząco zaburzają obraz zwykłego postępowania procesowego i wywołują rozbieżności w orzecznictwie sądów, prowadząc do odmiennych rozstrzygnięć w zbliżonych stanach faktycznych, nawet w obrębie jednego sądu czy wydziału. Omawiane zagadnienia mogłyby zostać uporządkowane w zapowiadanej regulacji postępowania odrębnego z udziałem konsumentów, znacząco przyczyniając się do zwiększenia poziomu ochrony konsumentów, ale przede wszystkim do ujednolicenia orzecznictwa i podwyższenia poziomu jego przewidywalności.

OBOWIĄZEK DZIAŁANIA Z URZĘDU

Trybunał Sprawiedliwości wielokrotnie w swoim orzecznictwie akcentował, że art. 6 dyrektywy 93/13, którego odzwierciedleniem w polskim kodeksie cywilnym jest art. 385¹ k.c., należy uznać za równoważny z przepisami mającymi w ramach krajowego porządku prawnego rangę zasad porządku publicznego, a kwalifikację tę należy rozciągnąć na wszystkie przepisy dyrektywy, które są niezbędne do realizacji celu dyrektywy⁴. Przypisanie ochronie konsumenta zasady porządku publicznego na gruncie prawa prywatnego nie jest z punktu widzenia

³ Projekt Ministra Sprawiedliwości z dnia 26 sierpnia 2021 roku, opublikowany przez Rządowe Centrum Legislacji pod numerem UD297.

⁴ Por. wyrok Trybunału Sprawiedliwości (dalej: TS) z dnia 21 grudnia 2016 roku, sygn. C-154/15, C-307/15 i C-308/15, *Francisco Gutiérrez Naranjo i Ana María Palacios Martínez v. Cañasur Banco i Banco Bilbao Vizcaya Argentaria SA (BBVA)*, ECLI:EU:C:2016:980, pkt 53–54; wyrok TS z dnia 30 maja 2013 roku, sygn. C-488/11, C-488/11, *Dirk Frederik Asbeek Brusse i Katarina de Man Garabito v. Jahani BV*, ECLI:EU:C:2013:341, pkt 44.

systemu prawa jako całości czymś nadzwyczajnym, albowiem w art. 76 zd. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej zastrzeżono, że władze publiczne chronią konsumentów, użytkowników i najemców przed działaniami zagrażającymi ich zdrowiu, prywatności i bezpieczeństwu oraz przed nieuczciwymi praktykami rynkowymi. Wyraźne odesłanie do nieuczciwych praktyk rynkowych świadczy, że ideą ustawodawcy było zachwianie na korzyść konsumentów równowagi na gruncie stosunków cywilnoprawnych⁵. Nie sposób zatem uznać, że obowiązek ochrony konsumentów w postępowaniu cywilnym nie ma umocowania w krajowych źródłach prawa oraz że może on pozostawać w sprzeczności z zasadą równorzędności stron stosunków cywilnoprawnych czy stron procesu. Ochrona konsumenta nie jest bowiem działaniem o charakterze protekcyjnistyczno-paternalistycznym, lecz zmierza do zabezpieczenia interesów słabszego uczestnika rynku, którego wiedza i orientacja są — w porównaniu do profesjonalnego partnera (sprzedawcy, usługodawcy) — ograniczone⁶.

Indywidualna kontrola abuzywności postanowień umowy w postępowaniu cywilnym ma miejsce wyłącznie w postępowaniu procesowym. Do jej zainicjowania konieczne jest zatem żądanie uprawnionego podmiotu, którym niekoniecznie musi być konsument. Niemniej jednak to stanowisko konsumenta i analiza jego sytuacji prawnej są podstawowym kryterium uznania określonych postanowień umowy za abuzywne w rozumieniu art. 385¹ i n. k.c.

Fundamentalne znaczenie dla określenia zakresu obowiązków sądu rozpoznającego spór między konsumentem a przedsiębiorcą ma postulat Trybunału Sprawiedliwości, aby ochrona przyznana konsumentowi przepisami dyrektywy 93/13 rozciągała się również na sytuacje, w których konsument nie podnosi zarzutu nieuczciwości postanowień umowy⁷. W orzecnictwie unijnym wskazuje się bowiem, że cele dyrektywy 93/13 nie zostałyby osiągnięte, gdyby kontrola abuzywności postanowień umowy była uzależniona od inicjatywy konsumenta⁸. Z tego względu sąd krajowy zobowiązany jest do zbadania z urzędu, czy po-

⁵ Por. L. Garlicki, M. Derlatka, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. 2, red. M. Zubik, Warszawa 2016, LEX/el., kom. do art. 76, uwaga nr 7; M. Florczak-Wątor, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. P. Tuleja, Warszawa 2021, LEX/el., kom. do art. 76, uwaga nr 3; M. Jabłoński, J. Węgrzyn, *Klauzule abuzywne w orzecnictwie Trybunału Konstytucyjnego*, „Przegląd Prawa i Administracji” 85, 2011, s. 258–259.

⁶ Por. wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 21 kwietnia 2004 roku, sygn. K 33/03, LEX nr 107488.

⁷ Por. wyrok TS z dnia 21 listopada 2002 roku, sygn. C-473/00, *Cofidis SA v. Jean-Louis Fredout*, ECLI:EU:C:2002:705, pkt 34.

⁸ Por. wyrok TS z dnia 3 kwietnia 2019 roku, sygn. C-266/18, *Aqua Med sp. z o.o. v. Irena Skóra*, ECLI:EU:C:2019:282, pkt 27; wyrok TS z dnia 14 marca 2013 roku, sygn. C-415/11, *Mohamed Aziz v. Caixa d'Estalvis de Catalunya, Tarragona i Manresa (Catalunyacaixa)*, EU:C:2013:164, pkt 46; *Francisco Gutiérrez Naranjo*..., pkt 58; wyrok TS z dnia 26 stycznia 2017 roku, sygn. C-421/14, *Banco Primus SA v. Jesús Gutiérrez García*, ECLI:EU:C:2017:60, pkt 71; *Cofidis SA v. Jean-Louis Fredout*, pkt 34; wyrok TS z dnia 4 czerwca 2009 roku, sygn. C-243/08, *Pannon GSM Zrt. V. Erzsébet Sustikné Györfi*, ECLI:EU:C:2009:350, pkt 30–31.

stanowienia umowy mają charakter nieuczciwy⁹. Nie ma zatem znaczenia, czy konsument w postępowaniu sądowym występuje w roli powoda czy pozwanego ani czy bierze w procesie aktywny udział. Sąd dokonuje indywidualnej kontroli abuzywności postanowień umowy, która jest płaszczyzną zawisłego przed nim sporu, o ile stroną jest co najmniej jeden konsument.

Obowiązek dokonania oceny potencjalnej abuzywności postanowień umowy nie obejmuje wszystkich postanowień umowy, a jedynie te, które są istotne dla rozpatrywanego sporu. Forma jego realizacji w znacznej mierze zależy będzie od ram postępowania, w którym dochodzi do kontroli postanowień umowy, oraz roli procesowej, w której konsument w postępowaniu tym występuje. O ile w ramach obecnie obowiązujących przepisów postępowania sądy nie mogą zasądzać świadczenia, którego strona w postępowaniu się nie domaga, czy też dążyć do wydawania w sprawie orzeczenia ustalającego albo kształtującego, gdy strona z takim żądaniem nie występuje, o tyle ocena abuzywnego charakteru postanowienia umowy powinna być elementem procesu stosowania przez sąd prawa i mieć adekwatny wpływ na ostateczne rozstrzygnięcie sporu. Uzasadniając rozstrzygnięcie co do istoty sporu, sąd powinien szczegółowo wyjaśnić, które postanowienia uznał za abuzywne, z jakich przyczyn i jaki miało to wpływ na sytuację stron i wynik postępowania.

Postulowany w unijnym orzecznictwie obowiązek sądu do dokonania z urzędu kontroli potencjalnej abuzywności postanowień umowy wywołuje wątpliwości co do tego, czy pozostaje on do pogodzenia z zasadą kontrydiktoryjności procesu oraz obowiązku stron do dowodzenia okoliczności, z których wywodzą korzystne dla siebie skutki prawne. Z orzecznictwa Trybunału Sprawiedliwości wynika, że sąd krajowy zobowiązany jest podejmować z urzędu wszelkie czynności niezbędne do ustalenia, czy postanowienia umowy między przedsiębiorcą a konsumentem są objęte zakresem zastosowania dyrektywy, a jeżeli tak — zobowiązany jest z urzędu zbadać, czy mają one nieuczciwy charakter¹⁰. W swoim orzecznictwie Trybunał mocno akcentuje, że sąd powinien dokonywać wszelkich niezbędnych ustaleń na podstawie materiału dostarczonego przez strony oraz pozyskanego w wyniku czynności podjętych z urzędu¹¹.

Zapatrzywania Trybunału Sprawiedliwości mogą wydawać się sprzeczne z rolą wyznaczoną sądowi w polskiej procedurze cywilnej, którą w skrajnych poglądach orzecznictwa sprowadza się do roli biernego arbitra. Przykładowo w wy-

⁹ Por. wyrok TS z dnia 26 października 2006 roku, sygn. C-168/05, *Elisa María Mostaza Claro v. Centro Móvil Milenium SL*, ECLI:EU:C:2006:675, pkt 38; wyrok TS z dnia 14 czerwca 2012 roku, sygn. C-618/10, *Banco Español de Crédito, SA v. Joaquín Calderón Camino*, ECLI:EU:C:2012:349, pkt 44; *Mohamed Aziz v. Caixa d'Estalvis de Catalunya, Tarragona i Manresa (Catalunyacaixa)*, pkt 47.

¹⁰ Por. *Banco Español de Crédito, SA v. Joaquínowi Calderónowi Caminie*, pkt 44.

¹¹ Por. wyrok TS z dnia 21 lutego 2013 roku, C-472/11, *Banif Plus Bank Zrt v. Csaba Csipai i Viktória Csipai*, ECLI:EU:C:2013:88, pkt 31; *Francisco Gutiérrez Naranjo*..., pkt 31.

roku z 17 grudnia 1996 roku Sąd Najwyższy wskazał, że przy rozpoznawaniu sprawy na podstawie przepisów kodeksu postępowania cywilnego zmienionych ustawą z 1 marca 1996 roku rzeczą sądu nie jest zarządzenie dochodzeń w celu uzupełnienia lub wyjaśnienia twierdzeń stron i wykrycia środków dowodowych pozwalających na ich udowodnienie ani też sąd nie jest zobowiązany do przeprowadzenia z urzędu dowodów zmierzających do wyjaśnienia okoliczności istotnych dla rozstrzygnięcia sprawy — obowiązek przedstawienia dowodów spoczywa na stronach, a ciężar udowodnienia faktów mających dla rozstrzygnięcia sprawy istotne znaczenie spoczywa na stronie, która z tych faktów wywodzi skutki prawne¹². Natomiast w wyroku z 12 grudnia 2000 roku Sąd Najwyższy stwierdził, że działanie sądu z urzędu może prowadzić do naruszenia prawa do bezstronnego sądu i odpowiadającego mu obowiązku przestrzegania zasady równego traktowania stron¹³.

Znacznie mniej kategoryczne stanowisko zajął Sąd Najwyższy w wyroku z 5 lutego 1997 roku, w którym stwierdził, że sąd powinien podjąć działanie z urzędu, gdy obowiązek ten wynika z wyraźnego unormowania kodeksu albo w sprawie zostały ujawnione środki dowodowe istotne dla rozstrzygnięcia sprawy¹⁴. Kilukrotnie SN akcentował, że dopuszczenie z urzędu dowodu niewskazanego przez stronę jest obowiązkiem sądu, jeżeli wymaga tego interes publiczny¹⁵.

W doktrynie natomiast wskazuje się, że przewidziane w art. 232 zd. 2 k.p.c. uprawnienie sądu do działania z urzędu może przekształcić się w procesowy obowiązek sądu w wyjątkowych okolicznościach¹⁶. Takie działanie może znaleźć uzasadnienie w sytuacjach, w których ma to przeciwdziałać naruszeniu porządku prawnego, jak również wówczas, gdy: (1) oprócz interesu prywatnego występuje w sprawie interes publiczny; (2) zachodzi podejrzenie prowadzenia przez strony procesu fikcyjnego; (3) podmioty postępowania zachowują się sprzecznie z prawem oraz (4) w sytuacji występowania w postępowaniu strony wyjątkowo nieporadnej, a więc kiedy przemawia za tym zapobieżenie uchybieniu zasadzie równości (równouprawnienia) stron¹⁷. W szczególności sąd powinien dopuścić dowód z urzędu, gdy stanowi to realizację dyspozycji normy kodeksowej lub ma przeciwdziałać

¹² Por. wyrok Sądu Najwyższego (dalej: SN) z dnia 17 grudnia 1996 roku, sygn. I CKU 45/96, LEX nr 29440.

¹³ Wyrok SN z dnia 12 grudnia 2000 roku, sygn. V CKN 175/00, LEX nr 47717.

¹⁴ Wyrok SN z dnia 5 lutego 1997 roku, sygn. I CKU 81/96, LEX nr 50574.

¹⁵ Por. wyrok SN z dnia 4 stycznia 2007 roku, sygn. V CSK 377/06, LEX nr 277303; wyrok SN z dnia 19 czerwca 2009 roku, sygn. V CSK 460/08, LEX nr 584780; wyrok SN z dnia 12 maja 2011 roku, sygn. III CSK 238/10, LEX nr 964473; wyrok SN z dnia 11 grudnia 2014 roku, sygn. IV CA 1/14, LEX nr 1640261; wyrok SN z dnia 11 grudnia 2015 roku, sygn. III CSK 23/15, LEX 1936702.

¹⁶ Por. M. Sieńko, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, t. 1, red. M. Manowska, Warszawa 2015, LEX/el., kom. do art. 232, uwaga nr 5.

¹⁷ Por. M. Rejda, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, t. 1, red. A. Marciniak, K. Piasecki, Warszawa 2016, Legalis/el., kom. do art. 232, uwaga nr 5; E. Rudkowska-Ząbczyk, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, red. E. Marszałkowska-Krześ, Warszawa 2019, Legalis/el., kom. do art. 232, uwaga nr 11.

naruszeniu porządku prawnego¹⁸ lub jeżeli przemawia za tym interes publiczny¹⁹. W doktrynie zauważa się ponadto, że nigdzie w kodeksie postępowania cywilnego nie zawarto tezy, zgodnie z którą celem procesu cywilnego jest jedynie ustalenie prawdy formalnej, a sprawa nie wymaga wyjaśnienia wszystkich okoliczności istotnych dla jej rozstrzygnięcia. Przeciwnie, stosując *argumentum a contrario* w odniesieniu do art. 6 k.p.c., należy uznać, że rozstrzygnięcie w sprawie nie powinno nastąpić, jeżeli nie doszło do jej wyjaśnienia²⁰.

Odnosząc zaprezentowane ustalenia do indywidualnej kontroli abuzywności postanowień umowy, w pierwszej kolejności należy przypomnieć, że Trybunał Sprawiedliwości konsekwentnie postuluje, aby art. 6 dyrektywy 93/13 uznawać za równoważny z przepisami mającymi w ramach krajowego porządku prawnego rangę zasad porządku publicznego, a kwalifikację tę rozciągnąć na wszystkie przepisy dyrektywy, które są niezbędne do realizacji celu dyrektywy²¹. Przyznając ochronie konsumenta rangę równorzędną podstawowym zasadom porządku publicznego, Trybunał zobowiązuje zatem sądy krajowe do ustalania w ramach indywidualnej kontroli abuzywności postanowień umowy tak zwanej prawdy materialnej, obligując jednocześnie sądy krajowe do badania potencjalnej abuzywności postanowień umowy łączącej przedsiębiorcę z konsumentem, określania i informowania w procesie konsumenta o skutkach takiej oceny i konsekwencjach orzeczenia, niezależnie do tego, jaką inicjatywą konsument wykazuje się w postępowaniu. Należy zatem uznać, że na podstawie art. 232 k.p.c. sąd powinien z urzędu dopuścić dowody niezbędne do należytego przeprowadzenia indywidualnej kontroli abuzywności postanowień umowy i określenia skutków pozytywnych ustaleń w przedmiocie abuzywności²².

Należy przy tym zaakcentować, że w ocenie Trybunału Sprawiedliwości niedopuszczalne jest ograniczenie możliwości kontroli abuzywności postanowień umowy terminem zawitym, chyba że jest on terminem rozsądnym²³. Kluczowa

¹⁸ Por. T. Demendecki, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz aktualizowany*, red. A. Jakubecki, Warszawa 2019, LEX/el., kom. do art. 232.

¹⁹ Por. A. Jakubecki, *Kontrydiktoryjność a poznanie prawdy w procesie cywilnym w świetle zmian Kodeksu postępowania cywilnego*, „Przegląd Sądowy” 1998, nr 10, s. 68 n.; J. Lapierre, *Prawo sądu do instruowania procesu z urzędu według Kodeksu postępowania cywilnego na tle prawnoporównawczym*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Witolda Broniewicza*, red. A. Marciniak, Łódź 1998, s. 201 n., cyt. za: T. Ereciński, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, t. 2. *Postępowanie rozpoznawcze*, red. T. Ereciński, Warszawa 2016, LEX/el., kom. do art. 232, uwaga nr 8.

²⁰ Por. W. Kuberska, *Prekluzja materiału procesowego jako sposób koncentracji procesu cywilnego*, cz. I, „Radca Prawny” 2008, nr 3, s. 66–75.

²¹ Por. *Francisco Gutiérrez Naranjo*..., pkt 53–54; *Dirk Frederik Asbeek Brusse*..., pkt 44.

²² Por. wyrok SN z dnia 4 kwietnia 2019 roku, sygn. III CSK 159/17, LEX nr 2642144; wyrok SN z dnia 9 maja 2019 roku, sygn. I CSK 242/18, LEX nr 2690299.

²³ Por. wyrok TS z dnia 6 października 2009 roku, sygn. C-40/08, *Asturcom Telecomunicaciones SL v. Cristina Rodríguez Nogueira*, ECLI:EU:C:2009:615, pkt 41; *Cofidis SA v. Jean-Louis Fredout*, pkt 35–36.

do określenia, jak długi termin będzie rozsądny, jest ocena, czy dany termin narusza zasadę skuteczności ochrony, to jest — czy termin ten powoduje, że wykonywanie uprawnień konsumenta jest nadmiernie, nieproporcjonalnie utrudnione lub uniemożliwia przeprowadzenie przez sąd kontroli potencjalnej abuzowości, chociażby z urzędu. Wydaje się zatem, że możliwość kontroli abuzowości postanowień umownych nie powinna być ograniczona terminami sądowymi, prekluzją dowodową czy nawet tokiem instancji.

Sąd odwoławczy w obecnie obowiązującym systemie apelacyjnym jest przede wszystkim sądem merytorycznym, a nie tylko kontrolnym²⁴. Natomiast przepis art. 381 k.p.c. nie może być przeszkodą w wyjaśnianiu okoliczności koniecznych do prawidłowego rozstrzygnięcia sporu, do czego zawsze powinien dążyć sąd drugiej instancji²⁵. W literaturze przedmiotu zauważa się również, że uprawnienie sądu, o którym mowa w art. 381 k.p.c., odnosi się tylko do twierdzeń faktycznych, nie zaś do twierdzeń dotyczących prawnego znaczenia faktów²⁶. Zarzuty prawa materialnego nie są objęte ograniczeniami wynikającymi z komentowanego przepisu²⁷. Przeprowadzenie indywidualnej kontroli abuzowości postanowień umowy w sposób nieprawidłowy oznacza natomiast nienależyte zastosowanie instytucji prawa materialnego, dlatego przepis art. 381 k.p.c. nie może być przeszkodą w wyjaśnianiu okoliczności istotnych dla określenia skutków uznania spornych postanowień za abuzywne.

Nieprzeprowadzenie indywidualnej kontroli abuzowości postanowień umowy należałoby rozpatrywać w kategorii pozbawienia strony możliwości obrony swoich praw, która w świetle art. 379 pkt 5 k.p.c. jest przyczyną nieważności postępowania, a także przyczyną wznowienia postępowania w rozumieniu art. 401 pkt 2 k.p.c.²⁸

²⁴ Por. wyrok Sądu Apelacyjnego w Białymstoku z dnia 29 grudnia 2017 roku, sygn. I ACa 121/17, LEX nr 2455038; wyrok SN z dnia 9 maja 2017 roku, sygn. I UK 212/16, LEX nr 2329473.

²⁵ Por. wyrok SN z dnia 28 marca 2014 roku, sygn. III CSK 150/13, LEX nr 1489245; wyrok SN z dnia 4 kwietnia 2019 roku...; wyrok SN z dnia 9 maja 2019 roku...

²⁶ Por. M. Manowska, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, t. 1, red. M. Manowska, kom. do art. 381, uwaga nr 13; T. Wiśniewski, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, t. 2, red. H. Dolecki, T. Wiśniewski, Warszawa 2013, LEX/el., kom. do art. 381, uwaga nr 18; A. Zieliński, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, red. A. Zieliński, K. Flaga-Gieruszyńska, Warszawa 2017, Legalis/el., kom. do art. 381, uwaga nr 1.

²⁷ Por. A. Góra-Błaszczkowska, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, t. 1, red. A. Góra-Błaszczkowska, Warszawa 2016, Legalis/el., kom. do art. 381, uwaga nr 17; M. Kłos, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, t. 1, red. A. Marciniak, K. Piasecki, kom. do art. 381, uwaga nr 3.

²⁸ Por. postanowienie SN z dnia 22 listopada 2019 roku, sygn. III CZ 44/19, LEX nr 2775330.

OBOWIĄZEK UDZIELANIA POUCZEŃ

Wyjątkowo istotnym elementem indywidualnej kontroli abuzywności postanowień umowy jest obowiązek poinformowania konsumenta o dostrzeżonej przez sąd abuzywności postanowień umownych i przysługujących konsumentowi w związku z tym uprawnieniach, a w konsekwencji również o prawdopodobnym wyniku sprawy. Odmiennie zatem, niż wynika z ogólnej regulacji procesu, przewidzianej w art. 156¹ k.p.c., w którym zastrzeżono, że sąd może takiego pouczenia udzielić w miarę potrzeby. W przypadku indywidualnej kontroli abuzywności postanowień umowy sąd prawidłowo realizujący postulaty unijnego orzecznictwa zobowiązany jest do udzielenia konsumentowi stosownych pouczeń, zarówno co do rezultatu kontroli abuzywności postanowień umowy, jak i konsekwencji ustaleń sądu w tym zakresie. Co szczególnie ważne, w przypadku indywidualnej kontroli abuzywności postanowień umowy sąd obowiązany jest udzielić stosownych pouczeń niezależnie od tego, czy konsument jest reprezentowany przez zawodowego pełnomocnika²⁹. Natomiast stosownie do art. 5 k.p.c. reprezentowanie strony przez zawodowego pełnomocnika wyklucza możliwość udzielenia przez sąd pouczeń.

Pouczenie o dostrzeżonej przez sąd abuzywności postanowień umowy jest o tyle istotne, że sąd nie jest zobowiązany do niestosowania postanowienia umownego, które zalicza do abuzywnych, jeżeli poinformowany o takiej ocenie konsument nie oczekuje wyciągnięcia konsekwencji z nieuczciwości klauzuli umownej. Konsument może uczynić abuzywne postanowienie umowy, niewiążące go z mocy prawa od początku, permanentnie skutecznym i wiążącym³⁰, sprzeciwiając się pozytywnej ocenie co do abuzywności postanowienia umowy i traktowaniu go jako niewiążącego. Oświadczenie konsumenta musi być jednak wyrażone w warunkach świadomości abuzywnego i niewiążącego charakteru postanowienia umowy, a ponadto musi być udzielone w sposób wyraźny i swobodny (wykluczona jest zgoda dorozumiana, na przykład przez wykonanie postanowienia)³¹. Konsument powinien przy tym mieć świadomość, że niewyrażenie przez niego sprzeciwu wobec uznania określonych postanowień umowy za abuzywne będzie skutkować dokonaniem przez sąd oceny całości umowy pod kątem możliwości jej funkcjonowania bez abuzywnych postanowień, co w konsekwencji może doprowadzić do konkluzji o nieważności bezwzględnej całej umowy³².

²⁹ Wyrok TS z dnia 29 kwietnia 2021 roku, sygn. C-19/20, *I.W. i R.W. przeciwko Bankowi BPH S.A.*, ECLI:EU:C:2021:341, pkt 99.

³⁰ Por. *Banif Plus Bank Zrt.*..., pkt 35–36; *Pannon GSM Zrt.*..., pkt 35; *Dirk Frederik Asbeek Brusse*..., pkt 49.

³¹ Por. R. Trzaskowski, [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. 3. *Zobowiązania. Część ogólna*, red. J. Gudowski, Warszawa 2018, LEX/el., uwaga 46 do art. 385¹.

³² Szerzej o materialnoprawnych aspektach indywidualnej kontroli abuzywności postanowień umowy zob. M. Bławat, K. Pasko, *O zakresie zachowania mocy wiążącej umowy po eliminacji klauzul abuzywnych*, „Transformacje Prawa Prywatnego” 3, 2016; A. Kołodziej, *Charakterystyka cywilnoprawnej sankcji niedozwolonych postanowień w umowach z konsumentami*, „Rejent” 2008,

Duże wątpliwości może budzić zakres i szczegółowość pouczeń, których sąd powinien konsumentowi udzielić, zwłaszcza w sytuacji gdy ten reprezentowany jest przez zawodowego pełnomocnika. Wydaje się, że udzielanie pouczeń pokrywających się z treścią argumentacji stanowiska procesowego konsumenta, szczególnie wyrażonego w pismach procesowych przez reprezentującego go pełnomocnika, mija się z celem omawianej instytucji. Sąd powinien jednak poinformować konsumenta o abuzywności innych postanowień niż te zakwestionowane przez niego, jak również o odmiennych skutkach abuzywności niż wskazywane przez konsumenta, w szczególności o drastyczniejszych skutkach abuzywności poszczególnych postanowień niż tylko skutki, które konsument w procesie wywodzi³³. W każdym wypadku zakres informacji o potencjalnych dalszych skutkach uznania spornych postanowień umowy za abuzywne i możliwości uznania całej umowy za nieważną w związku z abuzywnym charakterem niektórych jej postanowień nie powinien wykraczać poza spektrum praw i obowiązków konsumenta wynikających bezpośrednio ze spornej umowy.

Nie sposób bowiem uznać, że sąd powinien udzielać konsumentowi pouczeń o potencjalnych ryzykach, które mogą wystąpić w przyszłości, szczególnie o potencjalnych ryzykach wystąpienia przez przedsiębiorcę z własnymi żądaniami, których treści i zasadności przedsiębiorca nie wykazał w toczącym się procesie. Niewątpliwie nie jest obowiązkiem sądu rozważanie i opisywanie konsumentowi wszystkich możliwych konsekwencji prawnych jego działania, zwłaszcza gdy ich wystąpienie zależne jest od woli podmiotu trzeciego. Obowiązkiem sądu jest za to udzielenie konsumentowi pouczeń o obiektywnych skutkach, które wynikają z mocy prawa, a ich wystąpienie uwarunkowane jest *de facto* jedynie podtrzymaniem przez konsumenta swojego stanowiska.

Poinformowanie konsumenta o dostrzeżonej przez sąd abuzywności pewnych postanowień umownych ma na celu umożliwienie konsumentowi stosownej zmiany stanowiska procesowego czy ewentualnej modyfikacji żądania powództwa, w tym zgłoszenia pewnych żądań jako ewentualne³⁴. Przede wszystkim konsumentowi należy zapewnić możliwość dostosowania żądania procesowego do ewentualnych dalszych konsekwencji, także tych wynikających z potencjalnej nieważności całej umowy. Ze względu na reguły obowiązujące w postępowaniu cywilnym powinno mieć to miejsce jeszcze w toku postępowania przed sądem

nr 12; F. Kmiciewicz, *Sankcja niezwiązania konsumenta abuzywnymi postanowieniami umowy. Charakterystyka instytucji przewidzianej w art. 385¹ polskiego kodeksu cywilnego z uwzględnieniem dorobku orzecznictwa Trybunału Sprawiedliwości*, „Przegląd Prawa i Administracji” 127, 2021.

³³ Tytułem przykładu można wskazać na sytuację, w której konsument kwestionuje określone postanowienie umowy, twierdząc, że bez niego umowa może obowiązywać, podczas gdy w ocenie sądu umowa bez kwestionowanego postanowienia nie może funkcjonować w obrocie i będzie musiała zostać oceniona jako nieważna w całości.

³⁴ Por. uchwała SN z dnia 15 września 2020 roku, sygn. III CZP 87/19, LEX nr 3051134.

pierwszej instancji. Nie ulega przy tym wątpliwości, że w świetle obowiązujących regulacji procesowych taka interpretacja gwarantuje również przedsiębiorcy możliwość podjęcia właściwej i adekwatnej obrony przed zmodyfikowanym żądaniem konsumenta³⁵. Sytuacja, w której do pouczenia konsumenta o dostrzeżonej przez sąd abuzywności klauzul umownych oraz przysługujących mu w związku z tym uprawnieniach dochodzi dopiero na etapie postępowania przed sądem drugiej instancji, będzie skutkowałą koniecznością uchylenia przez sąd drugiej instancji wyroku i przekazaniem sprawy do ponownego rozpoznania, chyba że stanowisko konsumenta wyrażone w następstwie uzyskanego pouczenia jest zbieżne z tym, które zajmował przed zamknięciem rozprawy przed sądem pierwszej instancji³⁶.

Przeprowadzenie indywidualnej kontroli abuzywności postanowień umowy z pominięciem etapu zakomunikowania stronom rezultatu ustaleń sądu oraz nieodebranie od konsumenta oświadczenia co do stanowiska, które zajmuje w związku z oceną sądu (w szczególności gdy nie jest ona zgodna ze stanowiskiem konsumenta), należałoby rozpatrywać w kategorii pozbawienia konsumenta możliwości obrony swoich praw, która w świetle art. 379 pkt 5 k.p.c. jest przyczyną nieważności postępowania, a także przyczyną wznowienia postępowania w rozumieniu art. 401 pkt 2 k.p.c.³⁷

PODSUMOWANIE I POSTULATY *DE LEGE FERENDA*

Przeprowadzenie przez sąd indywidualnej kontroli abuzywności postanowień umowy w zgodzie z postulatami Trybunału Sprawiedliwości, aby możliwie najlepiej zrealizować cele dyrektywy 93/13, implikuje konieczność prowadzenia przez sąd procesu według szczególnych zasad.

Z dorobku praktyki sądowej wynika, że obowiązujące przepisy postępowania cywilnego teoretycznie dają możliwość przeprowadzenia procedury indywidualnej kontroli abuzywności postanowień umowy w ramach postępowania procesowego na ogólnych zasadach i zrealizowania większości postulatów unijnego orzecznictwa. Wymaga to jednak odpowiedniej, sprzyjającej konsumentowi wykładni przepisów. Natomiast tego typu zabiegi interpretacyjne sądu mogą uzasadniać zarzuty o faworyzowaniu konsumenta jako strony procesu albo nawet stanowić samoistne zarzuty o nieprawidłowym zastosowaniu przepisów postępowania, mającym istotny wpływ na wynik sprawy. Równocześnie jednak sprzyjająca konsumentowi wykładnia przepisów postępowania uzasadniona jest obowiązkiem realizacji celów dyrektywy 93/13 oraz postulatów Trybunału Sprawiedliwości. Wydaje

³⁵ Por. uchwała SN z dnia 16 lutego 2021 roku, sygn. III CZP 11/20, LEX nr 3120579; uchwała SN z dnia 15 września 2020 roku...

³⁶ Por. uchwała SN z dnia 15 września 2020 roku...

³⁷ Por. postanowienie SN z dnia 22 listopada 2019 roku, sygn. III CZ 44/19, LEX nr 2775330.

się, że w szeroko pojętym interesie wymiaru sprawiedliwości tego typu rozważania, jak też stanowiące ich podstawę zabiegi procesowe należałoby ograniczyć, wprowadzając jednoznaczne uregulowania ustawowe, które uniezależniłyby poziom ochrony konsumentów od indywidualnych zapatrywań składu sędziowskiego rozpoznającego daną sprawę i ustandaryzowały postępowanie z udziałem konsumentów. Natomiast decydując się na wprowadzenie odrębnego postępowania, którego celem ma być zwiększenie poziomu ochrony konsumentów i ułatwienie im dochodzenia swoich praw na drodze sądowej, ustawodawca powinien rozważyć możliwość wprowadzenia dalej idących odrębności od postępowania zwykłego, w tym nowych instytucji odpowiadających potrzebom praktyki sądowej.

Koncentrując uwagę na podstawowych postulatach Trybunału Sprawiedliwości i wynikających z nich cechach postępowania sądowego, szczególnie daleko posuniętej roli sądu w zakresie dokonywania określonych ustaleń z urzędu, udzielania pouczeń konsumentowi, nawet zastępowanemu przez zawodowego pełnomocnika, oraz pośredniego uzależnienia kierunku dalszego procedowania i rozstrzygnięcia od stanowiska konsumenta wyrażonego w następstwie otrzymanych pouczeń, nie sposób nie dostrzec, że takie postępowanie nie jest zwykłym postępowaniem procesowym pomiędzy równorzędnymi podmiotami. Postępowanie to jest wzorcowym przykładem postępowania, które będąc jeszcze z natury postępowaniem procesowym, wykazuje istotne odchylenia w kierunku postępowania nieprocesowego i jako takie zdecydowanie zasługuje na odrębną regulację kodeksową.

Jedną z podstawowych kwestii, która powinna zostać jednoznacznie uregulowana w ramach postępowania odrębnego, jest pozycja i zakres obowiązków sądu. Przede wszystkim rozważenia wymaga modyfikacja rozkładu ciężaru dowodu, wynikająca z art. 232 zd. 2 k.p.c. W postępowaniu odrębnym z udziałem konsumentów regulacja powinna kategorycznie zobowiązywać, a nie tylko upoważniać sąd do dopuszczania dowodów niewskazanych przez stronę, jeśli w ocenie sądu przyczynią się one do dokonania istotnych dla sprawy ustaleń faktycznych, ustalenia prawdy materialnej czy określenia skutków, które spotkają konsumenta w następstwie prawomocnego zakończenia sporu.

Również wynikająca z art. 5 k.p.c. zasada udzielania stronom pouczeń powinna zostać zmodyfikowana albo wyłączona ze stosowania w postępowaniu z udziałem konsumentów, albowiem regulacja ta nie dopuszcza możliwości udzielania pouczeń stronie występującej w sprawie z adwokatem, radcą prawnym czy rzecznikiem patentowym.

Rozważenia wymaga ponadto możliwość wprowadzenia kompetencji sądu do uwzględnienia w wyroku odmiennego żądania niż żądanie zgłoszone przez konsumenta. Podobny charakter regulacji został przewidziany przez ustawodawcę przykładowo dla postępowania odrębnego w sprawach z zakresu prawa pracy i ubezpieczeń społecznych w art. 477¹ i 477^{1a} k.p.c. Tak daleko idące odstępstwo względem ogólnych reguł procesu nie jest zatem polskiemu prawu procesowemu

obce, a mając na uwadze przypisywaną ochronie konsumentów rangę zasady porządku publicznego, wydaje się usprawiedliwione.

Katalog alternatywnych roszczeń przysługujących konsumentowi wobec nieuczciwego przedsiębiorcy został sformułowany między innymi w art. 12 ustawy z dnia 23 sierpnia 2007 roku o przeciwdziałaniu nieuczciwym praktykom rynkowym³⁸. Przewidzianych w przywołanym przepisie uprawnień konsument może dochodzić pojedynczo według własnego wyboru albo wszystkich łącznie³⁹. Nie może ich jednak dochodzić na drodze jednego rodzaju powództwa. Realizacja pełnego zakresu uprawnień wymaga wystąpienia na drogę procesu z wszystkimi rodzajami powództw, to jest o świadczenie, o ustalenie istnienia lub nieistnienia prawa lub stosunku prawnego oraz o ukształtowanie prawa lub stosunku prawnego. W konsekwencji w obecnym stanie prawnym konsument w procesie nie ma zagwarantowanej możliwości swobodnej zmiany żądania, a sąd nie ma pełnej możliwości wyboru alternatywnego uprawnienia konsumenta, które mógłby uwzględnić w zależności od zmiany stanu faktycznego w toku procesu i poczynionych ustaleń, jak ma to miejsce w przypadku postępowania odrębnego w sprawach z zakresu prawa pracy i ubezpieczeń społecznych.

Należy też zauważyć, że składane przez konsumentów pozwy często łączą w sobie kilka roszczeń, w tym roszczenia ewentualne, a nawet roszczenia zgłaszane kaskadowo, na wypadek nieuwzględnienia roszczenia ewentualnego. W toku procesu dochodzi ponadto do zmiany tych roszczeń. Mając natomiast na uwadze stanowisko Sądu Najwyższego wyrażone w uchwale z dnia 15 września 2020 roku⁴⁰, zgodnie z którą żądanie uznania postanowienia wzorca umowy za niewiążące konsumenta nie jest tożsame ani nie zawiera się w żądaniu ustalenia nieważności umowy, należałoby postulować zastrzeżenie dla sądu możliwości wydania wyroku ustalającego w zakresie odmiennym od nakreślonego przez strony. Sąd rozpoznający sprawę powinien mieć możliwość wydania wyroku ustalającego nieważność całej umowy nawet w sytuacji, gdy żądanie powództwa ograniczone jest wyłącznie do ustalenia, że tylko niektóre postanowienia umowy nie wiążą konsumenta, a ten mimo otrzymanego od sądu pouczenia żądania procesowego nie zmodyfikował bądź zmodyfikować nie mógł ze względu na ograniczenia wynikające z toku instancji albo, będąc pozwanym przez przedsiębiorcę, nie wystąpił z powództwem wzajemnym o ustalenie nieważności umowy albo nieistnienia stosunku prawnego.

Z punktu widzenia ekonomiki procesowej zasadne byłoby przyznanie sądowi kompetencji do wydania orzeczenia ustalającego nawet w sytuacji niewyrażenia stosownego żądania stron. Teza *prima facie* może się wydawać brawurowa, jednakże w świetle istotnego odejścia od ram zwykłego procesu, nałożenia na sąd

³⁸ Tekst jedn. Dz.U. z 2017 r. poz. 2070.

³⁹ Szerzej zob. R. Stefanicki, *Ustawa o przeciwdziałaniu nieuczciwym praktykom rynkowym. Komentarz*, Warszawa 2009, LEX/el., kom do art. 12.

⁴⁰ Por. uchwała SN z dnia 15 września 2020 roku...

obowiązków działania z urzędu w celu ustalenia, czy i jak interes konsumenta jest naruszany postanowieniami umowy, oraz udzielenia konsumentowi stosownych pouczeń co do jego sytuacji i przysługujących mu uprawnień, jak również konieczność zapewnienia drugiej stronie możliwości podjęcia adekwatnej reakcji na stanowisko konsumenta zajęte w następstwie otrzymanych pouczeń, taka kompetencja sądu ograniczyłaby ryzyko zainicjowania przez strony kolejnego postępowania sądowego dotyczącego tej samej umowy i sprzyjała pewności obrotu gospodarczego. Sąd zyskałby możliwość jednoznacznego i kategorycznego rozstrzygnięcia sporu pomiędzy stronami i uregulowania ich sytuacji prawnej, również na przyszłość, w ramach jednej sprawy sądowej.

Wydaje się także, że taka koncepcja nie kolidowałaby z podstawowym warunkiem uwzględnienia żądania ustalenia istnienia lub nieistnienia stosunku prawnego lub prawa, o którym mowa w art. 189 k.p.c., to jest istnienia interesu prawnego w uzyskaniu przez stronę takiego rozstrzygnięcia. Obie strony sporu, zarówno konsument, jak i przedsiębiorca, mogą mieć bowiem interes w usunięciu stanu niepewności co do treści łączącej ich umowy, co będzie sądowi wiadome dopiero na końcowym etapie kontroli abuzowości postanowień umowy.

Kompetencja do wydania orzeczenia ustalającego z urzędu, niezależnie od żądań stron, mogłaby istotnie usprawnić postępowanie, umożliwiając sądowi kategoryczne i jednoznaczne rozstrzygnięcie istoty sprawy, niezależnie od tego, jakie ramy postępowaniu nadały strony, formułując swoje żądania. Ograniczyłaby również możliwość zainicjowania przez te same strony kolejnego procesu dotyczącego tej samej umowy.

JUDICIAL ASPECTS OF INDIVIDUAL EXAMINATION OF THE ABUSIVENESS OF CONTRACTUAL TERMS — SELECTED ISSUES

Summary

The study focuses on legal issues occurring in court proceedings regarding the individual examination of the abusiveness of contract terms, which currently result in significant differences in court decisions, leading to different judgements in similar factual situations, even within one court. The issues discussed could be systematized in the announced regulation of special proceedings with the participation of consumers, increasing the level of consumer protection, standardizing judgments and increasing the level of its predictability.

Keywords: unfair terms, unfair clauses, consumer protection, illegal clauses, individual control of contract provisions

BIBLIOGRAFIA

- Bławat M., Pasko K., *O zakresie zachowania mocy wiążącej umowy po eliminacji klauzul abuzywnych*, „Transformacje Prawa Prywatnego” 3, 2016.
- Demendecki T., [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz aktualizowany*, red. A. Jakubecki, Warszawa 2019, LEX/el.
- Ereciński T., [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, t. 2. *Postępowanie rozpoznawcze*, red. T. Ereciński, Warszawa 2016, LEX/el.
- Florczak-Wątor M., [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. P. Tuleja, Warszawa 2021, LEX/el.
- Garlicki L., Derlatka M., [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. 2, red. M. Zubik, Warszawa 2016, LEX/el.
- Góra-Błaszczkowska A., [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, t. 1, red. A. Góra-Błaszczkowska, Warszawa 2016, Legalis/el.
- Jabłoński M., Węgrzyn J., *Klauzule abuzywne w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, „Przegląd Prawa i Administracji” 85, 2011.
- Jakubecki A., *Kontradiktoryjność a poznanie prawdy w procesie cywilnym w świetle zmian Kodeksu postępowania cywilnego*, „Przegląd Sądowy” 1998, nr 10.
- Kłós M., [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, t. 1, red. A. Marciniak, K. Piasecki, Warszawa 2016, Legalis/el.
- Kmiciewicz F., *Sankcja niezwiązania konsumenta abuzywnymi postanowieniami umowy. Charakterystyka instytucji przewidzianej w art. 385¹ polskiego kodeksu cywilnego z uwzględnieniem dorobku orzecznictwa Trybunału Sprawiedliwości*, „Przegląd Prawa i Administracji” 127, 2021.
- Kołodziej A., *Charakterystyka cywilnoprawnej sankcji niedozwolonych postanowień w umowach z konsumentami*, „Rejent” 2008, nr 12.
- Kuberska W., *Prekluzja materiału procesowego jako sposób koncentracji procesu cywilnego, cz. I*, „Radca Prawny” 2008, nr 3.
- Lapierre J., *Prawo sądu do instruowania procesu z urzędu według Kodeksu postępowania cywilnego na tle prawno-porównawczym*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Witolda Broniewicza*, red. A. Marciniak, Łódź 1998.
- Manowska M., [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, t. 1, red. M. Manowska, Warszawa 2015, LEX/el.
- Rejda M., [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, t. 1, red. A. Marciniak, K. Piasecki, Warszawa 2016, Legalis/el.
- Rudkowska-Ząbczyk E., [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, red. E. Marszałkowska-Krześ, Warszawa 2019, Legalis/el.
- Sieńko M., [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, t. 1, red. M. Manowska, Warszawa 2015, LEX/el.
- Stefanicki R., *Ustawa o przeciwdziałaniu nieuczciwym praktykom rynkowym. Komentarz*, Warszawa 2009, LEX/el.
- Trzaskowski R., [w:] *Kodeks cywilny. Komentarz*, t. 3. *Zobowiązania. Część ogólna*, red. J. Gudowski, Warszawa 2018, LEX/el.
- Wiśniewski T., [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, t. 2, red. H. Dolecki, T. Wiśniewski, Warszawa 2013, LEX/el.
- Zieliński A., [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, red. A. Zieliński, K. Flaga-Gieruszewska, Warszawa 2017, Legalis/el.